

ŽIVOTNI PUT JEDNOG RABINA

Rođen je u Sarajevu 1918. godine u porodici rabina Danijela Isaka Danona i Grasje Danon, rođene Levi, kao jedan od njihovo šestoro dece – četiri sina i dve kćeri. Želja oca bila je da mu jedan od sinova bude rabin. Kada je Cadik Danon 1932. godine završio malu maturu, u Sarajevu su počele studije druge generacija stipendista Jevrejskog teološkog zavoda. Otac ga je upisao na seminar. Isti seminar sa uspehom su završili kasnije veoma poznati rabini: Imanuel Bulc, glavni rabin Luksemburga,

Solomon Gaon, glavni sefardski rabin Komonvelta, svojevremeno učenik rabina Danijela Danona, Cvi Azarja, jedno vreme glavni aškenaski rabin u Zapadnoj Nemačkoj...

Po završetku seminara 1937. godine upućen je kao službenik Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Kosovsku Mitrovicu i Prištinu u svojstvu sveštenika, kantora i veroučitelja. Preko svog školskog druga Josipa Levija, koji je bio rodom iz Prištine, povezao se sa naprednim ljudima tog kraja. Izbijanje rata zateklo ga je na službi rabina u Splitu.

Posle rata radio je kao rabin (1947–1950) a potom kao visoki zvaničnik Ministarstva spoljnih poslova FNR Jugoslavije, na funkciji šefa Odeljenja za nordijske zemlje (1953–1970). Između ostalog, obavljao je dužnosti jugoslovenskog predstavnika u Međunarodnoj

komisiji za plovidbu Đerdapom (1958–1962) i otpravnika poslova Ambasade SFR Jugoslavije u Švedskoj (1968–1970).

Posle penzionisanja vratio se sveštencičkom pozivu i obavljao funkciju vrhovnog rabina Jugoslavije (1972–1998). Više decenija bio je autor Jevrejskog verskog kalendara, a napisao je i knjigu „Osnovni pojmovi judaizma“. Godine 1974. pokrenuo je tečajeve učenja hebrejskog jezika koji neprekidno traju do danas.

Nosilac je brojnih domaćih, ratnih i mirnodopskih odlikovanja: Partizanske spomenice 1941, Ordena Zasluga za narod sa zlatnom zvezdom, Ordena za hrabrost, Ordena Bratstva i jedinstva sa srebrnim vencem, Ordena Zasluga za narod sa srebrnim zracima i Plakete grada Beograda. Nosilac je i tri visoka strana odlikovanja: Ordena predsednika Finske, Ordena Reda finskog lava i norveškog Ordena Svetog Olafa. Jedan je od dvojice nosilaca, van Izraela, odlikovanja koje dodeljuje World Zionist Organization za razvoj jevrejskog obrazovanja u dijaspori. Posle rata živeo je u Beogradu, gde je preminuo 2005. godine. Iz braka sa Jelisavetom Danon ima dve kćerke, a od njih troje unučadi.

Dolaskom u Prištinu, trebalo je spojiti naizgled dve nespojive stvari: funkciju sveštenika i ideju revolucionara. U stvarnosti se pokazalo da teško nije nemoguće. Svoj rabinski poziv shvatio sam kao obavezu prema roditeljima, kao dužnost, a ono drugo, revolucionarno, kao nešto isključivo moje, lično.

Po ugledu na horske recitacije koje je izvodilo Jevrejsko radničko društvo „Matatja“ u Sarajevu, ja sam sa horom jednom prilikom izveo pesmu Alekse Šantića „O, klasje moje“, koja je snažno delovala na omladinu. Ubrzo je, u tadašnjem fašističkom i antisemitskom listu „Balkan“, koji je izdavao u Beogradu poznati ljotićevac Cicvarić, izašao članak pod naslovom „Čifuti se u Prištini bude“ i u njemu sam ja istaknut kao glavna meta napada. U članku je navedeno da sam ja „plaćeni ruski konzul“ koji je došao u Prištinu da širi komunističku propagandu. Članak je među Jevrejima i ostalim naprednim ljudima u Prištini odjeknuo kao opomena i vesnik budućih krvavih događaja.

Članak je do krajnosti uznemirio Jevreje u Prištini pa sam zaključio da je najbolje, i za mene i za njih, da napustim Prištinu. Tragičan slučaj koji se odigrao tih dana u Splitu ubrzao je moju odluku. Splitski rabin Daniti i svi članovi njegove porodice nesretnim slučajem su

izgubili živote. Konkursom koji je objavljen posle njegove smrti ja sam izabran na njegovo mesto.

U Splitu sam zatekao Isidora Fincija koji je obavljao dužnost vero-učitelja. Susret dva školska druga i istomišljenika sa Seminara dao nam je podstreka da zajednički nastavimo sa revolucionarnim delovanjem.

Jevrejska zajednica u Splitu je odvajkada bila dobro organizovana i pružala je velike mogućnosti za rad sa mladima. U „Jardenu“ su organizovana predavanja, usmene novine, horske recitacije i druge priredbe naprednog karaktera.

* * *

U kratkotrajnom aprilskom ratu 1941. godine služio sam kao vojni obveznik u bolničkoj četi u Skoplju. Već drugog dana rata Nemci su zauzeli Skoplje, ušli u bolnicu i ja sam pao u nemačko zarobljeništvo. Ali, samo dve nedelje kasnije, Nemci su, zbog svojih ranjenika koji su punili bolnicu, prebacili jugoslovenske ranjenike i bolesnike, a i nas sa njima, u gradsku bolnicu i predali bugarskim okupatorima, koji su tako postali naši čuvari i gospodari. Odsečeni od svega, nismo imali nikakvu orijentaciju. Nismo znali ni za kapitulaciju, ni za ustaše, ni za Nezavisnu Državu Hrvatsku. Naš celi svet se sastojao od ranjenika koje smo negovali i bugarskih stražara koji su nas čuvali.

CADIĆ 1932. u Sarajevu kao polaznik Teološkog seminara

Ko zna kako bi se stvari za mene odvijale da bugarske vlasti, po naređenju Nemaca, nisu počele puštati kućama pripadnike drugih naroda – sve izuzev Jevreja. Za mene je to bio znak da je opasnost blizu i da treba bežati. Uspeo sam uspostaviti vezu sa skopskim Jevrejima koji su me prihvatili, pomogli da pribavim nekakve bugarske dokumente i putne isprave i dali mi nešto novaca da mi se nađe pri ruci. Tako sam napustio Skoplje i pošao na dugi put u neizvesnost. Pruge su bile delomično porušene, a drumovi oštećeni. Putovao sam i vozom, i pešice, i seljačkim kolima, kretao sam se sporo i nesigurno, ali ipak sam se kretao. Ne

sećam se koliko dugo. Konačno sam, jedne noći, stigao uskotračnom železnicom u Sarajevo i izašao na stanici Bistrik. Stanica je bila pusta, samo je jedan automobil sa šoferom stajao na peronu i čekao nekoga ko nije došao. Ja nisam znao za policijski čas, za žute trake ni za druge ustaške antijevrejske mere. U svom neznanju prišao sam šoferu i zamolio ga da me poveze. On je pristao, verujući valjda da sam neki ustaški funkcioner, i odveo me do kuće mojih roditelja u Čadordžinu 4.

Od početka rata roditelji nisu imali nikakvih vesti o meni i nisu znali da li sam živ. Moj neočekivani povratak bio je za njih najlepše iznenađenje koje su mogli očekivati. To je bilo i poslednje moje viđenje sa njima. Oboje su stradali u logorima smrti.

Posle dva dana produžio sam za Split, još uvek sa bugarskim ispravama. Italijani me u Metkoviću nisu pustili na brod jer nisu priznavali bugarske propusnice. Morao sam nabaviti italijanski „lasciapassare“ i konačno sam stigao u Split, u drugoj polovini maja.

Split koji me je ponovo primio nije više ličio na onaj mirni primorski grad od pre nekoliko meseci, u kojem sam proveo najlepše dane svoga života. Sada je to bio okupirani grad, jedno od središta italijanske okupatorske vojske.

Te 1941. godine Split je disao jedinstvenim ritmom protiv nasilja.

Kao i u svakom ratu, u Split je prvo ušla vojska, a za njom policija, agenti, trgovci i sve ono što prati okupatora i što treba da mu obezbedi sigurnost na okupiranoj teritoriji. Splićani su, kao i Dalmatinci u celini, po tradiciji bili antiitalijanski raspoloženi. Ubrzo je došlo do prvih otpora, prvih hapšenja, prvih žrtava. Zatvori su se punili, otpor rastao, teror i represalije jačali. Živelo se sa ciljem: što više ometati okupatora i stvoriti mu osećaj nesigurnosti na tuđoj zemlji. Splitski Jevreji su dali svoj doprinos. Jevrejski omladinci su svakodnevno pristupali Narodno-oslobodilačkoj borbi. Cionistička omladina, posebno članovi „Hašomer hacaira“, skoro bez izuzetka uključila se u ilegalne grupe i organizovano radila. Njihovi roditelji i drugi Jevreji davali su izdašne priloge u novcu i odeći za Narodnu pomoć. Po mom sećanju, a na tome sam radio sa drugom Šulcom, skoro su svi Jevreji Splita bili obuhvaćeni akcijom Narodne pomoći.

Nova politička situacija posle kapitulacije Jugoslavije i opasnost od fizičkog istrebljenja uslovlila je veliko doseljavanje Jevreja u Dalmaciju, u takozvanu italijansku zonu. Zahvaljujući nešto tolerantnijem stavu Italijana prema Jevrejima, tamo su šanse da Jevreji prežive bile

najveće. Tako je u leto 1941. godine veliki broj Jevreja iz Hrvatske, Bosne i Srbije došao u Split.

I dok je uoči rata jevrejska zajednica u Splitu brojala oko 300 duša, tada se njihov broj popeo na nekoliko hiljada. Na malu Jevrejsku opštinu sručio se ogroman teret – kako organizovati prijem mnogobrojnih izbeglica i osigurati im minimum potreban za život.

Porodica DANON (sleva nadesno): RAŠELA, HAIM, ERNA, ISAK (stoje), JOSEF, otac DANIJEL, majka GRASJA (sede) i CADIK.

Starosedeooci Splita, a i oni koji su se doselili 1941. godine, živeli su jedno vreme mirno. No, već u julu 1941. godine, donete su prve anti-jevrejske mere. Po nalogu civilnog komesara Takonija, istaknuti su po gradu oglasi u kojima se obaveštavaju građani da je Jevrejima i psima zabranjeno posećivanje javnih lokala i kupališta.

U avgustu 1941. izdata je zabrana upisa jevrejske dece u osnovne i srednje škole, a zatim je doneta odluka o iseljavanju jevrejskih porodica na Korčulu, Vela Luku i neka mesta u Italiji gde su bili konfinirani. Tako je Split za mnoge postao tranzitna – usputna stanica.

U Splitu sam živio kao podstanar u porodici Rikarda Šulca, u lepoj dvospratnoj kući na Bačvicama. Krajem leta preselio sam se u Stedovu ulicu, u stan Isidora Fincija. Uskoro nam se pridružio i Berto Altarac.

Iz Sarajeva je stigla moja sestra Erna sa trogodišnjom ćerkom Rijom. Ona je uspela da pobjegne iz Sarajeva sa lažnim ispravama koje

sam joj ja poslao iz Splita. Postojala je organizacija u Splitu koja se bavila falsifikovanjem takvih isprava i prodavala ih za skupe pare.

Vesti koje je donela o našoj porodici bile su veoma tužne. Njenog muža Haima Samokovliju odveli su među prvima u Jasenovac. Muž druge sestre, Rudi Musafija uhapšen je i kasnije takođe odveden u Jasenovac. Majka je sa mojom drugom sestrom prebačena u ženski logor u Đakovu. Moj brat Josef, zajedno sa slikarom Danijelom Ozmom, pokušao je da se prebaci na Romaniju, ali su iznad Sarajeva obojica uhvaćeni, vraćeni u Sarajevo, zatvoreni i mučeni. Moj brat se nekako izvukao iz zatvora i uspeo da se prebaci na Romaniju.

Mog oca, koji je u Sarajevu bio poznat kao „ham Danijel“ takođe su zatvorili, ali je na intervenciju Jevrejske opštine pušten kao jedini preostali rabin u Sarajevu. Izgleda da moj otac nije mogao dugo ostati pod zaštitom Opštine, niti ga je ona mogla zaštititi, pa je prešao u ilegalnost.

Petog januara 1942. godine primio sam od njega dopisnicu u kojoj između ostalog piše:

„Dragi moj Cadik! Jesu li Erna i moja slatka Riuška još kod tebe? Kada pomislim na nju, stanem plakat' kao malo dijete... Ja sam od nemila do nedraga, patim za sve, više plačem nego što spavam i jedem i nema te osobe koja me može utješiti. Neka nam se dragi Bog smiluje da nam oprostí naše grijehé, da nas opet pokupi sa svih strana i vrati našim kućama. Dragi moj, piši mi, nemoj me zaboraviti.

Ostao sam jedini, od tolikih rabina, svi su odvedeni. Juče sam imao dvije berit-milot. Mami sam danas pisao, skoro sedam nedelja da smo rastavljeni.

Puno te voli, ljubi i blagosilja tvoj tata.“

Uskoro je i on uhvaćen i odveden u Jasenovac, odakle se nije vratio.

Moja sestra je neko vrijeme stanovala sa mnom, ali sam joj kasnije našao jednu sobu u koju se ona preselila sa ćerkom.

Mnogo je godina prošlo od te daleke 1941/1942. godine da bi se čovek mogao setiti šta se sve radilo i kroz koje se strahove prolazilo. No, ipak, jedan događaj ostao je nezaboravan.

*CADIKOV otac DANIEL
ISAK DANON bio je rabin*

U zimu 1941/42. godine obavestio me je Petar Šegvić da nekoliko dana traže smeštaj za jednog ranjenika, ali ne uspevaju da ga nađu. Radilo se o teškom ranjeniku koga su borci krili na rivi, u jednom trabakulu punom peska. Sutradan sam razgovarao o tome sa Leom Gerškovićem, koji mi je prebacio što to pitanje još nije rešeno. Rekao sam da je teško naći stan.

„Teško nije nemoguće“, odgovorio je Geršković.

Shvatio sam to i kao prekor upućen meni i odlučio sam da primim ranjenika kod sebe. Poslije podne, kad smo bili na okupu Berto, Izi i ja, iznio sam im svoj predlog. Oni su ga prihvatili i o našoj odluci obavestili smo Šegvića. Odlučili smo da se, posle prebacivanja ranjenika, Berto i Izi privremeno isele, a da u stanu ostanem samo ja.

Izrađen je plan akcije. U njoj su, pored mene, Berta i ostalih, učestvovala i četiri partizana koji su zbog toga sišli sa Mosora. Izvođenje akcije bilo je komplikovano jer je ranjenik bio nepokretan i trebalo ga je nositi. Pored toga, rivom su stalno dežurale fašističke patrole „M“ (Mussolini) koje su se kretale udvoje ili utroje. Akcija se mogla obaviti samo danju, tj. poslije prestanka policijskog časa.

Prema planu, narednog jutro, u svitanje, kada je kretanje po gradu već bilo dozvoljeno, Berto je stigao na rivu, gdje su ga čekali drugovi s automobilom. Sačekali su da fašistička patrola prođe. Kad se patrola udaljila i ledima bila okrenuta prema automobilu, četiri partizana su, na određeni znak, hitro iznijeli ranjenika, ubacili ga u automobil i krenuli u Stedovu ulicu. Ja sam ih čekao pred kućom. Prozori na okolnim kućama su još bili zatvoreni i mi smo računali da ćemo ostati neprimijećeni. No, baš u momentu kada je ranjenik iznesen iz kola, otvorio se prozor na drugom spratu. Jedna žena je proturila glavu i začuđeno posmatrala što se dole dešava. Vremena za razmišljanje nije bilo. Unijeli smo ranjenika kroz kapiju, pa uz stepenice u stan. Od zagnojenih rana, nenasno je zaudaralo i hodnikom se širio jak zadah. Tek što smo ranjenika smjestili, na vratima je zazvonilo zvonce. Pogledah kroz špijunku: pred vratima je bila žena koja se maloprije pojavila na prozoru. Misli su mi se munjevito ukrštale u glavi: ko je, šta je, šta hoće, prijatelj ili neprijatelj...

Otvorio sam vrata i ona je hitro ušla. Shvatila je naša kolebanja i odmah rekla:

„Došla sam da vam kažem da sam sve vidjela, da mi je sve jasno ali da se mene ne morate plašiti. Ja želim da vam pomognem. Moj muž je pekar i ja ću vam svakog dana donositi hljeb za bolesnika.“

Bilo je to za nas veliko olakšanje. Prije svega, jer nas je umirila da nas neće provaliti, a značajna je bila i njena ponuda, jer se hljeb tada dobivao samo na tačkice i to sto grama po osobi na dan.

Sada se trebalo posvetiti ranjeniku. Uskoro je stigao dr Silvio Altaras, koji je po potrebi lečio bolesne ilegalce i ranjenike. Obezbedili smo i dvije bolničarke, moju sestru Ernu Samokovliju, koja je sa malom bebom pobjegla iz Sarajeva, i Suziku Bogdanić, koja je kao Jevrejka morala da bježi iz Zagreba.

Nismo pitali kako se ranjenik zove. Sami smo mu dali ime „Crni“, zato što je bio tamne puti. Smjestili smo ga u jednu sobicu u kojoj smo držali tekstil i lijekove iz Narodne pomoći za partizane.

Dr Silvio je počeo da mu čisti rane. Bilo ih je sedamnaest, po cijelome tijelu, izuzev desne ruke, koju je štitiio mitraljez iz kojeg je pucao u ležećem stavu. Pričao nam je mirno i staloženo, kao da se radilo o najobičnijoj stvari. Glavni štab partizanskih odreda za Dalmaciju imao je savjetovanje na teritoriji Hrvatske, u jednoj špilji blizu Žrnovnice. Ustaše i žandari su za to saznali i u tajnosti su ih opkolili. Pećina u kojoj se štab smjestio bila je vrlo nepovoljna za odbranu. Prijetila je opasnost da ih ustaše zaspu bombama i sve likvidiraju. Trebalo je brzo reagirati, izići iz špilje i prihvatiti borbu. Crni je uhvatio mitraljez, munjevito izletio iz špilje i otvorio vatru na ustaše. Sva se ustaška vatra sručila na njega, ali je to omogućilo ostalima da se izvuku iz špilje i zauzmu povoljnije pozicije za borbu. Borba je bila veoma oštra i trajala je do večeri. Noć je omogućila partizanima da se izvuku iz obruča i da se povuku. Mrtve su sklonili a lakše ranjenike povelili sa sobom. Sa Crnim nisu znali šta da rade. Ni živ, ni mrtav, izranjavan i krvav, još je davao znake života. Molio ih je da odu i da se spasavaju, jer da su njemu ionako minuti odbrojani. Ali nije bilo tako. Bila je oštra zima sa puno snijega. Studen je zamrzla rane i spriječila krvarenje. Snažan i zdrav seljački organizam i snaga volje nadjačali su smrt. Crni je počeo da puže po snijegu, odupirući se na svoju nepovređenu ruku. Satima se vukao po snijegu, dok nije stigao do prvih seoskih kuća. Selo je bilo naklonjeno partizanima, seljaci su ga našli i sklonili. Doneta je odluka da se Crni prebaci u Split i tamo liječi. Trebalo je raditi brzo jer se sigurno moglo očekivati da će ustaše, čim svane, upasti u selo. Crnoga su prenijeli do obale, smjestili u jedan trabakul natovaren pijeskom. U pijesku su mu napravili skrovište. I tako je trabakul sa ranjenikom i pijeskom stigao u Split.

Posmatrali smo to preplanulo, mršavo lice i tijelo izrešetano mecima iz pušaka i mitraljeza. Bio je zaista junak, ali za nas još i više: ideal

heroja, baš onakvog kakvog je zamišljala naša mašta. Zato smo mu poklanjali svu pažnju. Erna i Suzika su ga njegovale zajedno ili na smjenu. Hranile su ga, umivale, čistile i prale. Dr Silvio je redovno dolazio, donosio potrebne lijekove, čistio mu rane i ranjenik je počeo da se oporavlja. Svi smo bili zadovoljni.

Jednoga dana, Crni se požalio da osjeća kao da mu se koče vilice i da teško otvara usta. Mislio sam da se možda prehladio, ali sam ipak pozvao ljekara. Dr Silvio je došao i pregledao ga. Zatim me je pozvao u drugu sobu i zabrinuto rekao:

„Ranjenik je dobio tetanus i hitno ga treba prebaciti u bolnicu, jer se ovdje ne može liječiti. Ako to ne uradimo, za nekoliko dana će umrijeti.“

Nastalo je mučno razmišljanje. Bolnica je bila fašistički osinjak u kome su agenti i danju i noću stražarili nad našim drugovima, premlaćenim u policiji. U bolnici bi bio izložen skoro neizbježnoj opasnosti da bude otkriven. Zadržati ga, značilo je pustiti ga da umre. A šta raditi sa mrtvacem? Kako ga iznijeti iz kuće, a da to niko ne vidi? I gdje?

Pretriaso sam sa Bertom i Izijem razne kombinacije. Čak i to da ga rasiječemo na komade, ako umre, da dijelove spakujemo u male paketiće, odnesemo negdje na obalu, van grada, i bacimo ih u more. No, teško smo se nosili sa mišlju da ga pustimo da umre, a da bar ne pokušamo da ga spasimo. Konačno smo odlučili da organizujemo njegovo prebacivanje u bolnicu, uz pomoć bolničara i ljekara koji su saradivali sa NOP. Ubrzo je razrađen plan prebacivanja.

Ja sam dobio neugodnu dužnost da ga obavijestim o odlasku u bolnicu, ali da mu ne kažem od čega boluje. Počeo sam oprezno, sa malim uvodom, da je teško bolestan, da je naša želja i dužnost da učinimo sve da ga izliječimo, itd, itd. On me je mirno saslušao i bez uzbuđenja odgovorio:

„Imam povjerenje i prihvaćam odluku do zadnje kapi krvi.“

Toga dana sve nam je išlo na ruku. Nebo se zacrnilo, oblaci su se spustili iznad samih krovova i najavili provalu oblaka. Erna i Suzika su ga oprale, obukle, navukle mu čarape, ali ne i cipele. Berto je trebalo da stigne automobilom. Izi i ja smo izviđali kraj prozora. Vrijeme nas nije iznevjerilo. U pravi čas, oblaci su se izlili kao da pripremaju potop i oluja je rastjerala sve živo sa ulica. Ponovo su četiri druga iznijela Crnog, unijela ga u kola i odvela ga pravo u bolnicu, na prijemno odjeljenje. Tamo je sve bilo organizovano. Ljekar, naša veza, konstatovao je „tešku, zaraznu bolest“ i naredio da ga, kao opasnog po okolinu, hitno prebace u samicu zaraznog odjeljenja bolnice, koja se nalazila na periferiji

grada. Tamo su ga prihvatili naši drugovi, naši ljekari i naši bolničari koji su ga liječili od tetanusa, njegovali i čuvali od provale.

Pratio sam njegovo liječenje i, posredstvom jednog druga, bio s njim u neprekidnoj vezi. Bolesnik se oporavljao i već se mogao osloniti na noge.

Cadik Danon je kao rabin pokrenuo učenje hebrejskog jezika u Jevrejskoj opštini u Beogradu čiji se časovi održavaju sve do danas

Poslije nekoliko nedjelja, obavješten sam da će fašisti izvršiti kontrolu u bolnici i da Crnoga treba hitno premjestiti na sigurnije mjesto.

Ponovo je nastalo mučno traganje za pogodnim smještajem i pitanje kako ga prebaciti.

Poslije grčevitog razmišljanja o tome šta dalje, otišao sam u Jevrejsku opštinu i ispunio jednu legitimaciju, koju smo izdavali jevrejskim izbjeglicama i odnio je Crnom. Od toga momenta bio je jevrejski bjeGUNAC iz ustaškog logora, koji je ranjen u bijegu. Narednog jutra, po isteku policijskog časa, oprezno sam se šunjaO oko bolničke kućice u dvorištu i stigao do svog ranjenika. Bezbrizno je ležao na krevetu. Smiješeći se, ispričao je da su ga u toku noći posjetili agenti. Kada su umjesto opasnog partizana zatekli nemoćnog bolesnika, bili su prema njemu veoma pažljivi.

To je bilo naše posljednje viđenje. Već slijedećeg dana prebačen je na slobodnu teritoriju.

Moj rad nije mogao ostati nezapažen u krugovima Jevrejske opštine. Šamaš opštine, Leon Altarac stanovao je s porodicom iznad opštinske kancelarije. On je vidao, ali se pravio da ne vidi, kretanje nepoznatih ljudi, sastanke, nailazio je na razne materijale i slično. Jednog jutra, otvarajući škure u kancelariji, vidio je na ulici svog prorabina Izidora Fincija kako u Bosanskoj ulici ispisuje antifašističke parole. On je ćutao, pomagao, skrivao tragove i bio svjestan opasnosti koja je, zbog toga, prijetila i njemu i njegovoj porodici. (Leon Altarac je preživio rat, a poslije rata je obavljao dužnost predmolitelja u Zagrebu, sve do svoje smrti.)

Markus Finci je bio neumorni funkcioner Jevrejske opštine i gabaj hrama. Bio je talmid-haham, završio je ješivu u Sarajevu i bio dobar poznavalac jevrejske nauke. U svojoj staklarskoj radnji, u magacinu, uredio je mali kutak gdje je, pored ostalih jevrejskih knjiga, držao i Talmud. Ponekad bi pozvao mene i Izija. Davao nam je da čitamo „Masehet Roš-ašana“ i tako provjeravao naše znanje.

Markus Finci je 1943. godine, poslije povlačenja partizana iz Splita i ulaska Nijemaca, pokupljen sa ostalim splitskim Jevrejima i odveden u logor, odakle se više nije vratio.

Posljednji zadatak, koji smo dobili prije našeg hapšenja, nije izvršen. Trebalo je prepisati i umnožiti referat predsjednika Narodnooslobodilačkog odbora za Dalmaciju, koji je tih dana formiran.

Uveče, 24. aprila 1942. godine, u stanu u kojem smo se nalazili, uhapšeni smo Berto, Izi i ja i smješteni u poznati splitski zatvor „Sveti Roko“. U zatvoru smo smješteni odvojeno, tako da neko vrijeme nismo znali jedan za drugoga. Ja sam smješten u sobu broj 13.

U to vrijeme je u zatvoru „Sveti Roko“ ležao, u bolničkoj sobi, politički sekretar CK KPH Rade Končar, prema kome je fašistička italijanska policija upotrebila sva sredstva mučenja, da bi od njega iznudila priznanje. Končar je herojski izdržao mučenja i, pošto nisu uspjeli ništa da saznaju, fašisti su ga predali specijalnom sudu za Dalmaciju, koji je zasjedao u Šibeniku. Vidio sam Končara onog dana kad su ga, isprebijanog i u zavojima, sprovodili sa grupom drugova na suđenje u Šibenik. Posmatrao sam ga kroz rešetke naše ćelije kako se hramajući vuče, oslonjen na dva druga. Specijalni italijanski sud osudio ga je na smrt i streljao 22. maja 1942. godine sa još 25 zatvorenika.

Život u zatvoru „Sveti Roko“ bio je bogat događajima i neobičnim sudbinama. Sretao sam zatvorenike izmrcvarene i fizički slomljene od batina i mučenja, ali moralno snažne i nesalomljive, sa nepokolebljivom vjerom u propast fašizma. Nije bilo jednostavno izdržati sva ta

mučenja kojima su italijanski fašisti izlagali uhvaćene ilegalce. Ali misao koja je sve njih, pa i mene, najviše mučila nije bila strah od smrti, nego da li će se izdržati pod mukama.

I ja sam u zatvoru povremeno dobijao sljedovanje batina ali, srećom, ne mnogo, i nisam bio izložen velikim iskušenjima. Nekoliko puta sam bio, po kazni, bacan u samicu. Bili su to tijesni i potpuno mračni betonski kavezi. Odlazak u tamnicu je uvijek bio vezan za određeni ceremonijal i batine.

Jednom prilikom, krajem novembra, žandari su upali u našu ćeliju i kao bijesne hijene se bacili na mene i još neke moje drugove, ubacili nas u kordon stražara, poređanih sa dvije strane, koji su nas udarcima nogu skoro nosili do samice. Tamo su naš svukli do kože, dali nam određeno sledovanje batina i ugurali nas u taj betonski kavez, u koji su, prethodno, ulili nekoliko kanti hladne vode. Onako nagi i promrzli, cupkali smo cijele noći. Ujutro su nas odveli do direktora zatvora koji nam je održao „moralnu prediku“.

Kada su me izveli na saslušanje, pored batina, vršili su i psihički pritisak. Prijetili su da će, ako ne priznam, optužbe protiv mene prebaciti u Hrvatsku i izručiti me ustašama.

U zatvoru sam bio u vezi sa Bertom. On je bio član zatvorskog komiteta. Stražari su ga držali na oku zbog štrajka glađu. Provaljen je prilikom pokušaja da pošalje šifrovanu poruku drugovima u zatvoru. Bačen je u tamnicu i zvjerski mučen.

Tada sam imao razloga da strahujem, jer da je on popustio i progovorio, došao bi red na mene. Ali Berto se junački držao i nikoga nije izdao. Izveden je pred sud i osuđen na dvanaest godina robije. Oslobođili su ga partizani 1943. godine. Poginuo je iste godine, u borbi sa Nijemcima, nadomak Splita.

Nekoliko riječi o Izidoru Finciju. U ćeliji je bio mučen i tučen ali, iako slabe fizičke kondicije i krhkog zdravlja, junački se držao. U zatvoru ga je, kasnije, provalio neki kriminalac. Izveden je pred sud i osuđen na dvadeset godina robije. Odveden je u Italiju na izdržavanje kazne. Poslije kapitulacije Italije, Izi je predan Nijemcima i odveden u Aušvic, gdje je završio u krematorijumu.

Jedne noći naredili su da se spremimo. Pod jakom stražom, izveli su nas iz zatvora i povelili prema obali. Prvi put nakon sedam mjeseci koračali smo pustim splitskim ulicama, vidjeli splitsko nebo i udisali svježi, morski zrak. Utrpali su nas u brod koji nas je doveo do Rijeke. U Rijeci smo ponovo bili smješteni u zatvor, gdje smo ostali nekoliko

dana. Iz riječkog zatvora sam, sa nekoliko zatvorenika, prebačen u Trst. Bili smo dvojica po dvojica vezani lancima. Tako u lancima sprovodili su nas, pod pratnjom karabinjera, iz mjesta u mjesto, prema jugu. Na putu smo se zaustavljali i noćili po raznim italijanskim zatvorima, dok konačno nismo stigli na naše odredište: u koncentracioni logor Alberobello, koji se nalazio u Kalabriji, u južnoj Italiji.

U logoru sam zatekao Leona Pinta, iz Travnika, i Draga Pinta, iz Turbeta. Poznavao sam obojicu. Oni su prvo bili internirani u mjestu Kavazo del Tomba pa su poslije, po kazni, prebačeni u pomenuti logor.

U logoru sam upoznao dva ruska Jevrejina, od kojih je jedan bio pobožan i trudio se da i u tim uslovima jede košer hranu. Odnekud je nabavljao kokoške i dolazio meni da mu ih zakoljem. Ja sam u svojim stvarima imao i nož za šehita.

Desetog jula 1943. godine saveznici su se iskrcali na Siciliju, sa Sicilije u Kalabriju i u napredovanju prema sjeveru stigli nadomak našeg logora. Fašisti su u žurbi rasformirali logor, a nas logoraše, u zatvorenim željezničkim vagonima, prebacili u logore u srednjoj Italiji. Iz nepoznatih razloga, Mrakovčića, Leona, mene, Draga Pinta i još nekoliko drugova odvojili su od ostalih logoraša i odveli u Fara-Sabinu, u provinciju Rijeti, kraj Rima.

Iskrcavanje saveznika na Siciliji dovelo je do pada fašističke vlade Benita Musolinija. Nova vlada maršala Badolja potpisala je u septembru kapitulaciju i objavila rat Njemačkoj. Musolini je uhapšen i interniran. Istovremeno su u sjeverni dio Italije ušle nove njemačke snage i bez otpora nadirale prema jugu. Njemački padobranci su oslobodili Musolinija i prebacili ga u sjevernu Italiju. Musolini je obrazovao novu fašističku republikansku partiju i formirao tzv. Italijansku Socijalnu Republiku.

Malo dana po dolasku u Fara Sabinu, pojavile su se na drumovima prve njemačke motorizovane kolone. Znali smo šta nas čeka padnemo li Nijemcima u ruke i zato je trebalo reagovati odlučno i brzo. Izvršili smo pritisak na logorsku stražu, koja ni sama, u toj situaciji, nije znala šta da radi, probili logorske kapije i razišli se, pojedinačno i u grupama, svako na svoju stranu. Neki na jug, prema saveznicima, neki na sjever, prema Jugoslaviji. Mrakovčić, Leon, Drago, ja i još nekoliko drugova krenuli smo na sjever, sa ciljem da se dokopamo naših planina.

Posljednjih nekoliko dana prije bijega iz logora loše sam se osjećao. Dobio sam neku stomačnu infekciju, ništa nisam jeo i bio sam skoro sasvim iscrpljen. Takav sam pošao na put. Teško sam se kretao i

drugovi su mi pomagali koliko su mogli. Naše kretanje je bivalo sve opasnije. Nijemci su, za nekoliko dana, bez ikakvog otpora okupirali dobar dio zemlje svog dojučerašnjeg saveznika. Mnogi bjegunci iz fašističkih logora lutali su uokolo. Većina njih nije znala italijanski, a Nijemci su kao lovački psi tragali za njima i lovili ih. Mi smo išli oprezno, spavali u pojatama i sjenicama, a seljaci su nam davali informacije o tome kojim putem da idemo da bismo izbjegli susret sa Nijemcima. Iako uslužni i susretljivi, nisu krili strah i želju da se što prije udaljimo.

U misiji saradnje i međuveruskog poverenja: jedan od susreta CADIKA DANONA sa patrijarhom Srpske pravoslavne crkve PAVLOM

Zbog moje ograničene pokretljivosti, postojala je bojazan da zbog mene i ostali stradaju. Zato smo donijeli odluku da se rastanemo. Mrakovčić je sa ostalima nastavio svojim putem, a Drago, Leon i ja smo se privremeno sklonili u jedan sanatorijum koji se nalazio na Kavazu del Tomba, na padinama planine Monte Grapa. Vlasnik sanatorijuma je bio ljekar, dr Gino Dala Favera, o kome su Leon i Drago pričali da je ubjeđeni antifašista. Drago i Leon su ga poznavali jer, kao što sam ranije pomenuo, oni su neko vrijeme u Kavazu bili konfinirani.

Dr Gino nas je lijepo primio, smjestio, a meni dao ljekarsku pomoć, tako da sam se brzo oporavio.

Još prije kapitulacije Italije, dr Gino Dala Favera i cijela njegova porodica pružali su moralnu i materijalnu pomoć konfiniranim Jevrejima. Poslije kapitulacije Italije, kada je formirana nova, pronjemačka fašistička vlada i počeo progon i odvođenje Jevreja u logore, on je spasio i krio mnoge jevrejske porodice, u sanatorijumu i u svojim kućama, koje je imao na planinama. Tu je bila porodica Poljokan iz Banjaluke, Koen iz Sarajeva, Švabenic iz Zagreba, Romanin-Koen iz Venecije i drugi. Sve njih je redovno snabdjevao hranom, koju su im donosili seljaci sa njegovog imanja. Konačno je i sam morao da bježi i da se krije, do završetka rata.

Nova fašistička vlast objavila je proglas pozivajući italijanske vojnike povratnike i neka druga godišta u vojsku. Italijanski mladići, tek izišli iz jednog besmislenog rata, nisu htjeli da ponovno idu na klanicu i nisu se odazivali. Da bi izbjegli represalije, odlazili su u obližnja brda gdje su čekali reagovanje fašističkih vlasti.

Kada je uskoro poziv za vojsku povučen, većina ih se vratila svojim kućama.

Istovremeno su se italijanski patrioti ilegalno sastajali na imanju kod dr Gina i razmišljali o organizovanju pokreta otpora. Tim sam sastancima, na poziv dr Gina, i ja prisustvovao i prenosio im svoja iskustva.

Uskoro je došlo do formiranja prvih italijanskih narodnooslobodilačkih odreda. Sa prvom formiranom grupom, prebacio sam se na brdo Maser, na Monte Grapi. Sa mnom su pošli Drago i Leon. Poslije kratkog vremena doznali smo da na drugoj strani Monte Grape postoje odredi jurišnih brigada Garibaldi „Antonio Gramši“ i mi smo prešli k njima. U komandi „Antonio Gramši“ nas su lijepo primili, posebno zbog činjenice da smo Jugosloveni. Borba jugoslovenskih partizana bila je dobro poznata i oni su verovali da je svaki Jugosloven prekaljeni borac. Nisu znali da ja iz puške ni iz drugog oružja nikad nisam pucao, pa ni kao vojni obveznik u bivšoj Jugoslaviji jer sam, kao sveštenik, služio vojsku u medicinskoj četi. Ovo navodim zbog toga što se već prvih dana partizanskog života desilo nešto u suštini komično, a moglo je ispasti tragično. U komandu je došlo obaveštenje da Nemci zbog jedne naše akcije spremaju određenog dana kaznenu ekspediciju na jedan grad na padinama Monte Grape. Formiran je odred koji je trebalo da postavi zasedu i spreči prolaz Nemaca i pristup gradiću. Za komandanta odreda odredili su baš mene. Ja sam im predlagao da odrede nekog drugog a ja da pođem kao običan borac. Opiranje nije pomoglo i ja sam se morao prihvatiti zadatka. Kad smo stigli do određenog mesta, trebalo je

zauzeti pogodan položaj i čekati da se pojave Nemci. Ja sam dugo premeštao borce levo-desno, smeštao i nameštao jer mi ni jedan položaj nije odgovarao. Tu nam je u premeštanju i čekanju prošao dan, a Nemci se, na sreću, nisu pojavili. Da su se pojavili, ko zna šta bi bilo. Tako se završila moja prva partizanska akcija.

Tako je bilo u početku. Vremenom sam i ja stekao borbeno iskustvo. Pod partizanskim imenom Koljka, obavljao sam dužnost političkog komesara čete, bataljona i grupe bataljona. Služio sam se i konspirativnim imenima Dante i Đusto (prevod na italijanski mog imena Cadik), zavisno od potrebe. Naravno, najuži krug ljudi znao je da se iza tih imena krije jedna te ista osoba.

Pobede saveznika i porazi Nemaca na svim frontovima stvarali su nade u skori završetak rata. To je pogodovalo širenju partizanskog pokreta. Na Monte Grapi su se formirale brigade raznih političkih opredeljenja: „Italija Libera“, „Mataoti“ i „Garibaldi“.

Kao što je poznato, brigade „Garibaldi“ su bile oružani odredi Komunističke partije Italije. Garibaldinci su neprestano vršili oružane i druge akcije na fašistička uporišta. Nemci i fašisti su uzvraćali, tako da je najveći teret borbe pao na naše brigade.

U jesen 1944. godine, pod pritiskom saveznika, položaj nemačkih armija postajao je sve teži, pa su se one povlačile prema severu sa ciljem da se povuku u Nemačku. Da bi obezbedili nesmetano povlačenje, morali su da likvidiraju partizane na Monte Grapi, koji su ugrožavali glavne komunikacije prema Nemačkoj. S tim ciljem pripremili su veliku ofanzivu protiv partizana u kojoj je učestvovalo više od dvadeset hiljada Nemaca i veliki broj italijanskih fašista. Opolikli su Monte Grapu, tukli naše položaje topovima i drugim teškim naoružanjem i prešli u napad. Brzo su razbili partizanske brigade, a zarobljene partizane i druge zarobljenike, civile, ubijali i vešali o drveće i električne stubove duž ceste koja je vezivala mesta oko Monte Grape, sve do Feliza. Nekoliko meseci kasnije, doznao sam da su i mene proglasili mrtvim jer su me, navodno, stanovnici Kavaza prepoznali kao obešenog, kako visim na balkonu kuće dr Gina. Tamo je zaista visio neko ko je ličio na mene.

Jedini izlaz iz ove teške situacije bilo je probijanje blokade i izvlačenje iz obruča. Sa odredom, u kojem su osim mene bila još trojica Jugoslovena – Leon Pinto, Drago Pinto i Boža Martinović, predratni skojevac iz Peći – uz pomoć vodiča koji je dobro poznao te predele, bez hrane i vode, povlačili smo se i danju i noću, skoro se sudarali s Nemcima, prelazili smo planinske visove i puzali uzanim kozjim sta-

zama, ispod kojih su zjapile duboke provalije. Umorni, gladni i žedni stigli smo konačno do jedne livade na maloj visoravni, verujući da smo tu van domašaja Nemaca i da se možemo odmoriti. Bilo je tu nekoliko orahovih stabala i mi smo se bacili na orahe da utolimo glad. Pri tome smo bili toliko neoprezni da nismo ni straže postavili. Iznenadila nas je jedna devojka koja je, sva zadihana, dotrčala da nas upozori da dolaze Nemci. I zaista, na padinama brda pojavili su se rojevi Nemaca koji su se peli uzbrdo prema nama. Zauzeli smo položaje i otvorili vatru na Nemce, koji su bili još prilično daleko, ali smo ih ipak malo zadržali.

Osmotrio sam okolinu i uočio da je iza nas bio kratki brisani brostor, zatim šuma, a iznad šume kamenite planinske gudure. Trebalo je pretrčati taj prostor i dohvatiti se šume. Dao sam nalog da jedan po jedan od nas to pokuša, što su i učinili i dokopali se šume. Ostali smo Boža i ja. Naša situacija je bila skoro bezizlazna. Tada je Boža rekao nešto što nikada neću zaboraviti:

„Ako treba da se gine, neka vide kako Srbin gine.“

Ja sam takođe razmišljao o smrti. Nije me bilo strah, ginuli su i drugi u borbi, i to je najlakša smrt. Ali strah me je bilo da me ne zarobe živa ili ranjena i da me ne stave na muke. Bio sam dovoljno poznat i ne bi im bilo teško doznati ko sam. I zato sam uradio jedino što sam mogao: izvadio sam iz džepa ručnu bombu i odlučio da im ne padnem živ u ruke, da u poslednjem momentu aktiviram bombu i legnem na nju. Bilo mi je žao što ću umreti tu, u nepoznatom kraju, daleko od kuće i što će mi se zametnuti svaki trag.

U jednom trenutku, istovremeno, i Boži i meni sinula je ista misao. Pogledali smo se i razumeli bez i jedne reči. Zašto ne pokušati? Skočili smo munjevito i poleteli. Meci su fijukali iznad naših glava, ali nas nisu doticali. U jednom trenu, dočepali smo se šume i uzverali se do naših drugova koji su se sklonili iza stenja, iznad šume.

Nemci su nas gađali bacačima sve do večeri, a onda se sve smirilo. Sačekali smo još neko vreme, da se zgusne tama i uvuče u sve pukotine, i onda krenuli. Umorne su nam bile noge i telo, i oči koje su vapile za snom. Stigli smo do jednog sela, zastrašujuće tihog, zaobišli ga, pregazili neke potoke i izašli na jednu čistinu koju je presecala cesta. Po našoj oceni, trebalo je preći cestu da bismo se izvukli iz obruča.

Kada smo pomislili da možemo odahnuti, na nebu iznad nas su se pojavile svetleće rakete i pretvorile noć u dan. Počeo je smrtonosni vatromet u kojem su se svetleći meci ukrštali iznad naših glava, a mitraljeski rafali kao vatrene zmije krivudali po zemlji i tražili nas, da

nas dokrajče. Bili smo bespomoćni, jer nismo videli ni ko puca, ni odatle se puca. Ležao sam na zemlji i pratio kretanje rafala koji su klizili prema meni. Sklonio sam glavu iza kundaka od puške, pokušavajući da je zaštitim. Ne znam koliko je to trajalo, jer vreme u takvim situacijama nije merljivo. No, konačno se sve umirilo.

Sve je bilo opet tiho i mirno, noć je opet bila noć. Tražio sam svoje drugove, ali ih nigde nije bilo. Ostao sam sam usred noći, u nepoznatom kraju i jedino što sam mogao učiniti bilo je da pođem u pravcu odakle sam i došao. Počela je kiša, sve jača. Ponovo sam pregazio potok i uspeo se do nekog gaja. Mokar do kože, legao sam pod jedno drvo, torbicu stavio pod glavu i zaspao.

Mora da sam dugo spavao. Prespavao sam ostatak noći i dobar deo dana. Sunce se već spuštalo ka horizontu kada sam se digao, mokar i prozebao. Pogledao sam niz strminu i ugledao, na daljini od nekoliko stotina metara, seosku kuću i u dvorištu neke ljudske prilike. Pošao sam prema njima. Bili su to moji drugovi, koji su me već bili otpisali. Mora da sam jadno izgledao jer su me uveli u kuću, položili na sofu i ukazivali mi pažnju koja se ukazuje bolesniku.

Sutradan u zoru, uz pomoć meštana koji su nam nabavili štule, prešli smo reku Piavu (Piave), smestili se u neki salaš i uspostavili vezu sa političkim komesarom brigade Macini, „Montanjom“. Situacija je i kod njih bila kritična. Po svemu sudeći, nemačka ofanziva je zahvatila mnogo širu oblast nego što smo pretpostavljali. I tu su partizani bili razbijeni, zavedene su represalije i teror, a stanovništvo je zahvatila panika. Trebalo je odlučiti šta da se radi. Na salašu se nismo smeli više zadržavati, da ne bismo bili otkriveni i da ne bismo još više ugrozili položaj meštana. Kao odred, u ovim uslovima nismo mogli delovati i trebalo je tražiti rešenje za svakog od nas posebno. U dogovoru sa „Montanjom“, ja sam se prihvatio zadatka da se vratim u zonu Monte Grape, koju sam najbolje poznao, radi pokušaja okupljanja i organizovanja preživelih partizana, koji su bili spremni da nastave borbu. Nagovarao sam Božu da pođe sa mnom, ali on je odbio. Više ga nisam video jer je u februaru 1945. poginuo. I „Montanju“ su ubrzo posle našeg rastanka uhvatili i obesili.

Na ivici šume, iznad Posanja, nazirala se siromašna seljačka kućica u kojoj su živeli stari Đačinto de Paoli i njegova žena Luiza. Bili su to čestiti ljudi koji su nam činili velike usluge. Silazili su u Posanjo i Kavazo, prenosili poruke i donosili obaveštenja. Njihova kuća se nalazila na pogodnom mestu i služila je kao sklonište partizanima i baza za

mnoge naše akcije. Partizani su joj dali simbolično ime „Piccolo Stalingrado“ (Mali Staljingrad). Iz ove kuće smo nekoliko nedelja ranije vodili posredne pregovore sa fašistima o oslobađanju Draga Pinta. U obavljanju jednog individualnog zadatka, upao je u fašističku zasedu iznad Kavaza i trebalo je da bude streljan. Postigli smo sporazum da se izvrši razmena i da se Drago oslobodi u zamenu za dva nemačka zarobljenika.

Posle svega što sam prošao, vratio sam se u svoj verni i dragi „Mali Staljingrad“. Oprezno sam se šunjao oko kuće, približio prozoru i provirio. Unutra su bili, na okupu, Đačinto i Luiza, Drago i Leon. I oni su uspeli da se spasu. Ušao sam i iznenadio ih, kao da dolazim s drugog sveta. Veselju nije bilo kraja.

Na Bar-micvi unuka Ivana-Danijela, 1955. godine

Posle predaha od nekoliko dana, krenuo sam na Monte Grapu, sam. Nagovarao sam Draga i Leona da pođu sa mnom, bilo bi mi lakše, ali oni nisu hteli. Lutao sam planinom uzduž i popreko i nigde nisam naišao na žive ljude. Opustela je Monte Grapa, koja je još pre kratkog vremena bila puna života i mladenačke snage. Nailazio sam na garež, skelete izgorelih kuća, uginulu stoku. Svuda pustoš, samo pustoš. Osetio sam strah od ove pustoši i usamljenosti.

Spustilo se veče. Sklonio sam se u jednu nagorelu brvnaru i utonuo u razmišljanje.

Zavoleo sam ovu planinu na kojoj su još bili vidljivi ožiljci borbi iz Prvog svetskog rata. Zavoleo sam italijanske borce sa kojima sam toliko meseci delio dobro i zlo. Razmišljao sam o tim mladim ljudima, odgojenim u fašizmu, koji su mu, razočarani, okrenuli leđa i latili se oružja. Kako su lepe bile večeri koje smo, u slobodnom vremenu, provodili pevajući italijanske borbene pesme.

Voleo sam te njihove borbene pesme, koje su odisale nežnošću i toplinom, kao da su ljubavne. I danas, posle toliko godina, kada pokušam da se prisetim tih melodija, reči spontano izranjaju iz mene, kao da su svilenim nitima vezane jedna za drugu. Pevušim melodiju:

„T'amo amo contutto 'l cuore...“ – Volim te svim srcem svojim... Ti si strasna ljubav napuštenih koji uzdišu i koji se nadaju... Voleću te, ljubiću te, kao što se ljubi iskrena ljubav.“

Takav je bio njihov karakter. U pesmu su unosili svoju dušu. Sećam se da sam jednom, u zatvoru „Svetog Roka“ u Splitu, zapevao ariju Rudolfa iz opere „Boemi“ od Pučiniya. Uleteo je stražar, kao bez duše, i uzviknuo:

„Chi e il tenore, chi e il tenore?“ (ko je tenor, ko je tenor?)

Njemu je bilo neshvatljivo da neko od nas „bandita“ u ovoj surovoj tamničkoj stvarnosti priziva Pučiniya.

Vratio sam se tužan sa Monte Grape, ali vremena za tugovanje nije bilo, događaji su nas gurali na nove zadatke.

Saveznici su napredovali kroz Italiju, stopu po stopu. Za nas presporo, a za fašiste prebrzo. Lokalni fašisti su postajali sve nervozniji, svesni da je poraz neizbežan. Njihova glavna briga bila je da zatru sve tragove i uklone one koji bi ih posle kapitulacije mogli ugroziti. Mene su svakako ubrajali među takve. Vest o mojoj smrti se pokazala kao netačna, jer su me seljaci vidali i susretali. Proradila je mašta naroda i počele su se širiti priče kako, naoružan do zuba, krstarim po brdima, na skijama i nosim radio-stanicu preko koje razgovaram sa Čerčilom, svakog dana.

Fašisti su činili sve da me se dočepaju, upadali su u kuće seljaka, vršili premetačine i najzad raspisali visoku ucenu za moju glavu. Ja sam se opet, sa svoje strane, trudio da me ne uhvate. Menjao sam boravišta, noćio po pojatama, ovčarskim skloništima i u štalama na senu, a da vlasnik za to nije ni znao. Ugrožene su bile i neke jevrejske porodice koje su se skrivale u tom kraju, jer se proturio glas da će nad njima vršiti represalije.

Mi smo, početkom 1945, formirali odred Garibaldinaca „Velo gastone“, koji je ušao u sastav divizije „Beluno“. Odred je delovao na terenu Kavaza, Posanja i u naseljima oko Monte Grape. Komanda divizije je mene imenovala za političkog komesara, a za komandanta Garibaldinca čije je borbeno ime bilo Tita.

* * *

Poslednjih nedelja rata, Nemci su se u neredu povlačili, pojedinačno i u grupama. Italijani su se masovno laćali oružja koje su otimali od Nemaca. Više se nije moglo govoriti o odredima ili brigadama, nego o opštenarodnom ustanku. Zarobljen je veliki broj Nemaca, što nam je stvaralo značajne probleme, jer ih je trebalo smestiti, hraniti, čuvati. Bilo je neophodno odrediti jednu energičnu osobu koja će održavati disciplinu u logoru. To nije bilo jednostavno jer se Nemci nisu mirili sa statusom partizanskih zarobljenika i isticali su neka svoja prava. Predloženo je da se taj zadatak poveri jednom Garibaldincu. Izabrao sam Draga i on je pristao. Drago je bio mlad i ambiciozan, ali dovoljno hrabar i odlučan.

Došao sam sa Dragom i prevodiocem u nemački logor radi uspostavljanja reda. Namerno smo stavili oko vrata crvenu maramu – oznaku Garibaldinaca. Stajali smo licem u lice pred krhotinama nekad moćne armije, od koje je još nedavno strepeo svet. Razmišljao sam o ulogama koje su se izmenile. Na početku rata bio sam njihov zarobljenik, kao čovek neprimećen, pripadnik „niže rase“, dvostruki grešnik: Jugosloven i Jevrejin. A sada ta nepobediva „viša rasa“, ti „ibermenši“, ponizno stoje pred nama, pripadnicima „niže rase“ i slušaju naše propovedi i pravila dobrog ponašanja.

Desio se i mali incident. Jedan oficir kojemu je visio veliki dalekozor na grudima istupio je, protestovao i tražio neka prava, pozivajući se na međunarodne konvencije kojih se oni, skoro nikada, nisu pridržavali. Dok se on uzbuđivao, ja sam posmatrao njegov dalekozor. Šta će mu, pomislio sam. Njemu to više ne treba a nama još može poslužiti. Pozvao sam ga da priđe bliže, premestio dalekozor s njegovih grudi na svoje i odlučno rekao:

„Ne zaboravite da ste vi ovde samo zarobljenik i kao zarobljenik se ponašajte. Dobro znamo, od vas smo naučili, kako treba postupati sa neposlušnima.“

Posle nekoliko dana rat je završen.

O PORODICI

DANIEL ISAK DANON, otac, rođen je u Sarajevu 1888. Završio versku školu u Sarajevu (ješivu) i bio veroučitelj. Od 1918. do 1926. rabin mešovite aškenasko-sefardske veroispovedne opštine u Tuzli. Od 1928. do 1932. rabin u Travniku. Odlikovan ordenom Svetog Save. Od 1932. živi u Sarajevu i služi u hramu na Bjelavama. Bio je član Bet-Dina čiji je predsednik bio nadrabin dr Moric Levi.

Prema porodičnom predanju, vodi poreklo od čuvenog rabina Moše Danona koji je sahranjen u Stocu. Bio je poslednji živi rabin u Sarajevu 1942. godine. Iz Sarajeva je odveden u Jasenovac gde je ubijen.

*Porodica rabina DANONA: CADIK sa suprugom JELISAVETOM
i kćerkama GRACIJELOM i DANIJELOM*

GRACIJA DANON, majka, rođena je u Zenici 1889. Odvedena je 1941. godine sa ostalim jevrejskim ženama u logor Đakovo, gde joj se gubi trag. Ne zna se gde je ubijena.

ISAK DANON, najstariji brat, rođen je u Sarajevu 1908. Godine 1941. ustaše su ga odvele na ostrvo Pag, gde je ubijen.

HAIM DANON, stariji brat, rođen je u Sarajevu 1910. Odveden u Jasenovac, odakle beži 1942. godine. Zatim mu se izgubio trag.

ERNA DANON, udata Samakov, starija sestra, rođena je u Sarajevu 1913. Aktivno pomagala NOP u Sarajevu. Posle hapšenja muža, beži u Split. U Splitu lečila ranjenike. Po kapitulaciji Italije 1943. beži u Bari. Po oslobođenju radi sa pokojnim Glunčićem i Nevenkom Skunac, iz Splita, na obradi neprijateljske emigracije. Dolazi u Veneciju i zapošljava se kod Engleza gde radi godinu dana. Na tom poslu je učinila značajne usluge Jugoslaviji. Zbog sumnje da radi za Jugoslaviju, uhapšena 1946. godine. U nedostatku dokaza, posle mesec dana puštena je iz zatvora. Povučena je u zemlju 1947. godine.

Njen muž *HAIM SAMOKOVLJA*, tipografski radnik, bio član Partije od početka 1941. godine. Njihov stan je služio za održavanje partijskih sastanaka, skrivanje ilegalaca i kao baza za sklanjanje materijala namenjenog za oslobođenu teritoriju. Odveden je među prvima u logor Jasenovac i tamo ubijen.

RAŠELA DANON, sestra, udata Musafija, rođena je 1915. godine u Zenici. Pre rata bila je vezana za napredni radnički pokret, a naročito je bila aktivna u Sindikatu privatnih činovnika i nameštenika, gde je sekretar sekcije bio Nisim Albahari. Obavljala je i druge aktivnosti koje su 1940. vođene od strane KPJ, kao što su sakupljanje Narodne pomoći, rad sa ženama, rasturanje partijske štampe i drugo. Zbog svoje aktivnosti, postala je početkom 1941. godine kandidat za člana KPJ, ali do njenog prijema u Partiju nije tada došlo jer je zemlja ubrzo okupirana. Bila je uhapšena i odvedena u logor Đakovo. Rašela iz logora biva prebačena u bolnicu u Osijek zbog porođaja, gde rađa mrtvo dete. Iz bolnice organizovano beži i stiže u Split gde je fašističke italijanske vlasti odvođe u zatvor i, posle kratkog vremena, prebacuju u koncentracioni logor na Rabu. U logoru se priključuje ilegalnom radu kojim rukovodi partijska organizacija logora. Posle kapitulacije Italije priključuje se partizanima i postaje referent saniteta bataljona. Posle jedne borbe, krajem 1943. godine biva zarobljena i odvedena u Aušvic, zatim u Bergen-Belzen. Preživljava teški tifus, dočekuje oslobođenje i 1945. se vraća u Sarajevo.

RUDI MUSAFIJA, Rašelin suprug, rođen je 1915. u Sarajevu. Član KPJ od pre rata. Zbog ilegalnog rada hapšen više puta. U NOP-u je od početka ustanka. Uhapšen je od ustaša 1941. godine i podvrgnut

zverskom mučenju. Na saslušanju se herojski držao. Odveden u Jasenovac, gde je ubijen 1945. godine.

JOSEF DANON, najmlađi brat, rođen je u Tuzli 1921. Student elektrotehnike. Pred rat primljen za člana KPJ. U NOV-u od jula 1941. godine. Borac Romanijskog partizanskog odreda, a zatim sekretar Sreškog komiteta SKOJ-a i član Okružnog komiteta SKOJ-a. Krajem januara 1942. prisustvovao savetovanju koje je održano kod Srednjeg, u prisustvu druga Tita. Poginuo aprila 1942. godine kao pozadinski politički radnik kod Borovčana (Romanija) u borbi sa četnicima. Sahranjen u zajedničkoj grobnici na Sokocu (Romanija).